

RESSENYA A RAFAEL ROCA (ED.), *SER INVISIBLE. TESTIMONIS LITERARIS I DOCUMENTALS FEMENINS*, CATARROJA-BARCELONA, AFERS, 2023, 341 pp. ISBN: 978-84-18618-44-4

REVIEW TO RAFAEL ROCA (ED.), *SER INVISIBLE. TESTIMONIS LITERARIS I DOCUMENTALS FEMENINS*. CATARROJA-BARCELONA, AFERS, 2023, 341 pp. ISBN: 978-84-18618-44-4

MARIA LACUEVA LORENZ
mlacueval@uoc.ed

Universitat Oberta de Catalunya

Des del seu naixement el 2018 i fins a l'actualitat, l'etiqueta «biografies marginals» ha estat capaç de generar al seu voltant vora un centenar d'estudis, publicats en tres monogràfics de revistes rellevants (*Scripta*, núm. 16, *eHumanista/IVTTRA*, núm. 19 i *Studia Iberica et Americana*, núm. 8.) i quatre volums d'àmbit nacional i internacional: *Identitats i violències. Documentació i literatura* (Afers, 2021), *Vides marginals i documentació* (PAM, 2021), *En los márgenes de la historia: marginales y minorías* (Pórtico, 2021) i *Biografies invisibles/Invisible Biographies* (John Benjamins Publishing Company, 2021). El llibre que ara ressenyem, *Ser invisible. Testimonis literaris i documentals femenins*, amplia aquesta nòmina

i aprofundeix en una de les temàtiques més reiterades en els treballs precedents: els textos de caràcter biogràfic escrits per dones o referits a elles. És innegable, doncs, l'èxit acadèmic d'aquesta denominació; un èxit que podríem atribuir a la seua versatilitat, ja que és capaç de desenvolupar-se des de diferents disciplines, èpoques i geografies sense perdre la força centrípeta del seu objectiu: «rescatar informació textual que continguera testimonis vitals referents a persones que, pels més diversos motius –de gènere, religió, ètnia, identitat, orientació sexual, activitat laboral...– en el passat varen ser marginades i/o invisibilitzades per les cròniques oficials. És a dir, varen quedar al marge del relat històric», com apunta Rafael Roca, l'editor de *Ser invisible*.

Els catorze treballs que s'hi arregen giren al voltant de casos d'invisibilitat tant de dones adultes com menors i tant de carn i ossos com imaginades, dins d'unes coordenades espaciotemporals concretes: la Mediterrània occidental –amb protagonisme dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó i del domini lingüístic català actual, amb la seua vinculació amb el Magreb–, entre els segles XIII i XXI. Ens sembla un encert que els estudis es presenten seguint un ordre cronològic segons el moment que tracta cadascun d'ells, ja que ens permet constatar, de nou, la continuïtat històrica que ha tingut la criptogínia a casa nostra. En aquesta ressenya, però, hem preferit estructurar la lectura en funció de les tipologies documentals a partir de les quals s'ha rescatat la informació sobre les biografies marginals. Com ja s'anuncia al títol del volum, les podem classificar en literàries i documentals o, dit d'una altra manera, en fictivals i no fictivals, tot i que les línies entre un i altre concepte no sempre són nítides.

En primer lloc, ens centrarem en els estudis bastits a partir de fonts no fictivals, els més nombrosos dins del volum. El fet de considerar aquest corpus com a no fictival no implica que el puguem considerar objectiu, ja que, en la majoria d'ocasions, s'exhumen textos redactats des de diferents instàncies del poder polític, judicial o religiós i, per tant, persegueixen uns interessos concrets. En aquest sentit, el treball de Francesc Granell Sales és paradigmàtic: es basa en el *Llibre dels fets* de Jaume I per a proposar una aproximació matriarcal a l'estudi de la reginalitat medieval, una tasca urgent si aspirem a una historiografia que considere les reines «per elles mateixes i no només en relació amb altres membres del llinatge o de la família» (p. 38). Així, a «Reines a l'ombra de Jaume I? El record de les monarques per mitjà de textos i imatges (segles XIII-XV)», Granell rastreja la presència de les tres esposes de Jaume I dins la crònica, on el rei interpreta les seues gestes a partir de la imatge d'heroi cristià que s'ha creat ell mateix. És a partir d'aquest objectiu personal, doncs, que s'interpreta el desequilibri en la memòria que ha restat de les tres reines. Així, Violant d'Hongria és profusament esmentada i recordada com a consellera, mediatra i «símbol destacat de la intenció de conquesta dels cristians» (p. 41); fins i tot s'incloué una efígie seua a la seu de València. En canvi, Elionor de Castella «interessava per a reconstruir la genealogia dels reis de la Corona d'Aragó» i només s'esmenta com a «filla d'un rei rellevant [...] o com la reina que li havia donat un fill» (p. 40). Encara més invisible és Teresa Gil de Vidaure, que apareix una vegada a la crònica, obra que es dictà, precisament, mentre Jaume I sol·licitava l'anul·lació papal del matrimoni perquè la reina tenia la lepra.

A «La santificació de Margarida Borràs: del segle XV al XXI», Vicent Josep Escartí exposa el pas a la posteritat de Margarida Borràs, executada a València el 1460 per transsexual i esdevinguda un símbol de reivindicació i lluita pels drets de les persones LGTBI des de principis del segle XXI. Arran de l'article divulgatiu d'Escartí «*Drag queen medieval*» (*El País*, 1999), la figura de Borràs ha estat «santificada» i ha tingut una projecció social notable: dona nom a un premi a persones o entitats que treballen pels drets LGTBI, se li ha dedicat un carrer a València i un altre al Torrent, ha estat base per a dos muntatges teatrals, un documental televisiu i un grafiti monumental d'Akimbo a Ciutat Vella de València. Un exemple, doncs, de com la recerca de les biografies marginals pot impactar en la societat i dotar de referents les generacions actuals.

A «*Otras veces lloravan. Presoneres de la Inquisició de València*», Albert Toldrà rescata de diferents arxius alguns dels casos de dones empresonades i torturades pel Sant Ofici entre els segles XV i XVIII, i n'analitza els trets específics de gènere que els afecten. Toldrà sintetitza les raons principals per les quals les dones eren detingudes: «Per mantenir la seua antiga religió o identitat, com les jueves converses [...] i les morisques; per expressar creences «desviades» de l'ortodòxia catòlica, com les beates il·luminades, místiques heterodoxes i les bruixes [...] o per llurs pràctiques sexuals (homosexuals, bigames, etc.)» (p. 121). També es troben alguns casos de dones privilegiades que són acusades de delictes menors i que queden confinades a les cases dels oficials de la Inquisició. Tant elles com les dones tancades a les presons secretes «són víctimes de diverses formes d'abusos, entre ells els sexuals» (p. 127). La documentació també ens mostra la crueltat que s'exerceix sobre elles; i, en aquest sentit, Toldrà es mostra contundent enfront dels historiadors que afirmen que les dones eren menys torturades que els homes: «el que he vist en la meua investigació sobre el tribunal de València ho desmenteix, en particular pel que fa a jueves i morisques» (p. 125).

Jacob Mompó es focalitza en la comerciant valenciana «Beatriu Català, conversa i acusada de difamar el Sant Ofici (1522-1542)», la qual va ser processada dues vegades per la Inquisició. En un primer moment, és denunciada per dos testimonis, un dels quals l'acusa de participar en «ajuts de conversos», unes reunions clandestines «on s'efectuaven ritus jueus, però també lectures i converses literàries; a mode –si em permeteu l'expressió– de Sinagoga familiar improvisada» (p. 143). En aquestes reunions es feia una mena d'exegesi bíblica, una activitat poc freqüentada per dones, atès que «l'erudició religiosa femenina era menystinguda» (p.142); tot i això, és sabut que les judeoconverses aprenien a llegir gràcies a l'ensenyament de les mares o àvies. Després de ser torturada i empresonada uns mesos pel Sant Ofici, Beatriu refà la vida sota vigilància i s'ocupa del negoci familiar. Vint anys després, ja vídua, torna a ser denunciada i declara que havia estat extorsionada per les dones d'alguns oficials de la Inquisició. Aquest cas, com apunta Mompó, ens permet aprofundir en el paper actiu de les valencianes converses del XVI i en la transmissió intergeneracional i clandestina dels textos sagrats en valencià (p. 161).

A partir dels registres judicials que es conserven a l'Arxiu Municipal d'Ontinyent, Vicent Terol desenvolupa el treball ««Morta desesperada, com a mala cristiana». El suïcidi de Beatriu Just, 1527».

De manera quasi novel·lada, explica el tractament que van rebre el cas i el cos de Beatriu Just, mare de tres filles menors d'edat que es va suïcidar, penjant-se amb una corda, a casa seua. A partir d'algunes dades incloses en altres documents, Terol construeix la microhistòria d'aquesta dona i exposa com es va mirar d'esborrar completament la seua memòria per ser considerada una «mala cristiana», negant-li una sepultura i ordenant que es cremaren les seues despulles, ja que el suïcidi era un pecat mortal: «la nostra protagonista era ben conscient de les conseqüències dels seus actes, la qual cosa augmenta més el dramatisme de la seua angúnia. Sabia que estaria condemnada a les flames de l'infern» (p. 175).

María Luz Mandingorra, per la seua banda, analitza «Un arxiu en femení a la València del Renaixement. El cas d'Àngela Bosch i de Llucerga (1548)», una dama de la petita noblesa valenciana que, hereva i dues vegades vídua, va gestionar el patrimoni familiar. Per fer-ho, va fer organitzar la documentació que posseïa, donant com a resultat «una mostra perfecta del naixement d'un arxiu nobiliari» (p. 199), el qual va ser dipositat a la Seu de València (l'edició de part de l'inventari s'annexa al final del capítol). Això no lleva que la dama fos la responsable última de l'arxiu, el qual, a més, revela una informació fonamental: la xarxa de contactes d'Àngela Bosch, on només apareixen set dones entre els cinquanta-quatre particulars no pertanyents a la família. Com apunta Mandingorra, «aquesta desproporció és una prova més de com les dones sols eixien a la llum de la gestió administrativa en circumstàncies molt concretes, podríem dir quasi excepcionals» (p. 199). A «La construcció d'una identitat sexual: Josep Gallart, un viatge d'anada i tornada», Isabel Baixauli s'acosta al periple vital d'aquest sogorbí, una nena serventa que esdevé un sastre en la joventut. La nombrosa documentació aportada ens mostra dos elements: que la societat valenciana del XVII reconeixia la identitat sexual per la roba que duïa una persona; i que el dret a percebre els diners guanyats treballant passava per damunt d'aquesta qüestió. Tanmateix, Gallart (Josep o Josepha) va patir les conseqüències de la seua transformació, i va haver de «començar de nou la seua trajectòria laboral i vital, ser tingut per un monstre i acabar a la presó» (p. 226).

Emilio Callado Estela s'alinea amb els fèrtils estudis sobre les memòries escrites dins de la clausura conventual femenina, centrant-se en «Sor Manuela Millá, el convent de Corpus Christi de Vila-real i la Guerra del Francès». S'analitza la crònica que va escriure sor Manuela el 1815 sobre com van viure les monges la invasió napoleònica entre 1808 i 1813, la qual va obligar-les a interrompre la clausura tres cops. Aquest interessant document, reproduït íntegrament, «suposa un testimoniatge sense igual fins ara inèdit de la cronística conventual femenina a propòsit de les conteses bèl·liques» (p. 234). Tot i això, sor Manuela va caure en l'oblit quasi absolut després de morir. En aquesta línia se situa també l'aportació de Rafael Roca, «Deixar de ser invisible. Marginalitat femenina a la València vuitcentista», on ens presenta la «Crònica del Asilo del Corazón de María». En ella, es deixa constància de la tasca caritativa que, entre 1877 i 1904, va dur a terme la congregació religiosa de les Oblates; es tractava d'acollir, rehabilitar i reintegrar socialment les xiquetes sense família que havien caigut en la prostitució o l'extrema marginalitat. Roca aprofundeix en els casos de tres criatures de 7, 10 i 11 anys; però apunta que aquesta crònica «permet realitzar un retrat de la crua

realitat en què, durant el darrer terç del segle XIX, es varen veure atrapades nombroses dones» (p. 289). N'eren tantes que, segons les pròpies monges, per atendre-les a totes, «en cada calle debiéramos abrir asilo» (p. 275).

El segon conjunt que comentarem està integrat pels estudis basats en les interpretacions d'obres literàries, de ficció o moralitzants, les quals, llegides des de la perspectiva de les «biografies marginals», generen noves claus de lectura i recuperen autores invisibilitzades, o totes dues coses alhora. Com a pont entre tots dos conjunts de treballs, trobem «*Madama Lucrezia* o la invisibilitat de la dama: figura entre la literatura i la història del *Quattrocento* aragonés», on Gema Belia Capilla Aledón recopila fonts històriques i literàries, com ara poesia cortesana, missives i escrits papals, per esbossar el retrat més complet possible de Lucrezia d'Alagno (1430-1471), l'amant d'Alfons el Magnànim que va esdevenir «la veritable reina de Nàpols *de facto*» (p. 82), aclamada pel poble i pels poetes, mentre la reina Maria de Castella exercia de lloctinent als territoris ibèrics. En morir el rei, Lucrezia és apartada de la cort i esborrada de la documentació oficial; però restà en la memòria popular i, potser, transformada en la deessa de Fortuna, a l'arc triomfal del Magnànim a Castelnuovo.

Josep Enric Rubio, a «La dona invisible en l'Art de Ramon Llull», se suma al consens entre els i les lul·listes actuals segons el qual «el nostre autor no és, precisament, un dels més misògins en el panorama de les lletres medievals» (p. 23). Se centra en les figures literàries d'Aloma i Natana, personatges decisius del *Romanç d'Evast e Blanquerna*, que ben definides i amb nom propi, se situarien a l'extrem oposat de la idea abstracta de dona passiva, imperfecta, invisible de l'Art; s'aporten nombrosos exemples de la imatge estereotipada de la dona que apareixen a *l'Arbre de la ciència* i, alhora, es deixa oberta la possibilitat de detectar en Llull el reconeixement que si la dona és més luxuriosa que l'home és perquè aquesta és la seua forma de rebel·lar-se contra unes imposicions socials que l'aclaparen. Marinela Garcia, per la seua banda, analitza la traducció al català de la *Legenda aurea*, la qual, sota el títol el *Flos sanctorum*, arreplega vides i martiris dels sants, i n'afegeix de santes populars a la Corona d'Aragó fins arribar a la xifra de 52. Es pregunta si «Les dones exemplars poden ser també invisibles?», i afirma que, tot i haver estat ben populars durant l'edat mitjana i l'època moderna, han quedat amagades entre les edicions antigues. Tanmateix, ens proporcionen fragments sobre abusos d'autoritat, violències i violacions que «poden constituir una bona mostra per a l'estudi de la vida de les dones en segles passats» (p. 70), i en proposa l'edició.

Ja al segle XX se situa l'estudi «De la frontera a l'obertura: una aproximació ecocrítica feminista en Simona Gay, Renada-Laura Portet i Colette Planas, tres poetes de la Catalunya del Nord», on Estel Aguilar, en un excel·lent exercici contra la criptogínia literària, desclou la triple frontera lingüística, territorial i de gènere a què s'enfronten aquestes escriptores. Aguilar defensa que les respectives produccions es poden interpretar des d'una anàlisi «de l'espai basada en alguns corrents prou recents de les ciències humanes, com l'ecofeminisme, l'ecocrítica feminista o el posthumanisme» (p. 292). Després d'analitzar com les poetes relacionen el *jo* poètic amb la natura, la llengua i el cos, afirma que «aquesta horitzontalitat la percebem més espiritual amb Gay, més mitològica i identitària en

Portet, i molt més corporal i igualment identitària, però acompanyada d'un posicionament ecocrític més explícit, en Planas». I rebla: «Consagrar-se com a dona escriptora en la societat d'aquesta manera és posicionar-se contra la jerarquia patriarcal i capitalista que regeix el nostre món» (p. 320).

D'altra banda, Katuscia Darici s'endinsa en «*Sempre han parlat per nosaltres* (2019): escriptura literària i feminisme en Najat El Hachmi», un assaig sobre feminisme que es qualifica com a introspectiu, ja que l'escriptora és alhora subjecte i objecte del seu discurs (p. 328), i que Darici considera «un manifest sobre feminisme i identitat [...] [on] feminisme, evidentment, es conjuga en primera persona del plural» (p. 337). Tot situant-se dins la genealogia femenina literària catalana, però també marroquina i d'altres latituds, El Hachmi s'adona que el masclisme és un fenomen universal i reivindica un feminisme que també ho siga, més enllà de divisions basades en l'etnicitat. Tot i això, posa el focus sobre la necessitat de trencar el silenci de les dones musulmanes, «la veu de les quals, segons una dita que El Hachmi esmenta, no ha de ser «mai escoltada més enllà del llindar de la porta»» (p. 338).

Per acabar, només volem apuntar que hem detectat alguns lapsus en les referències bibliogràfiques, una qüestió formal que, en cap cas, no ens impedeix saludar amb entusiasme l'aparició d'aquest volum polifònic de gran qualitat i enormement suggeridor, el qual ha superat amb escreix les nostres expectatives, tant de lectura com d'interès acadèmic. Esperem, doncs, que l'estudi de les biografies marginals continue donant els seus fruits alhora que obre les portes a noves recerques, i ens sumem a l'assumpció de la responsabilitat que, com afirma Rafael Roca, tenen les disciplines filològica i històrica a l'hora «d'instituir les bases que permeten un avanç social que no renuncie als paràmetres de justícia i igualtat» (p. 17). Sens dubte, aquests estudis són una contribució de primer ordre per a l'assoliment d'aquest objectiu.